

ЕВАКУАЦІЯ ВІЙСЬК (СИЛ) З ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ БАЗ: ДОСВІД ЇЇ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПЕРЕДВОЄННІ ПОГЛЯДИ У ПЕРШИЙ ПЕРІОД РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

Олексій ЧІРІКАЛОВ,
*слухач кафедри Військово-Морських Сил
командно-штабного інституту Національного
університету оборони України, капітан 3 рангу*

Чірікалов О. *Евакуації військ (сил) з військово-морських баз: досвід її проведення та передвоєнні погляди у перший період радянсько-німецької війни.*

У статті проаналізовано воєнно-теоретичні погляди радянських вчених на питання організації та проведення евакуації морським шляхом у передвоєнний період і визначені уроки з досвіду евакуації військ з військово-морських баз у першому періоді радянсько-німецької війни.

Ключові слова: *Військово-морський флот, воєнно-морська теорія, військово-морські бази, евакуація військ (сил).*

Чирикалов А. *Евакуація войск (сил) с воєнно-морских баз: опыт ее осуществления и предвоенные взгляды и в первый период советско-немецкой войны.*

В статье анализируются воєнно-теоретические взгляды советских ученых на вопросы организации и осуществления эвакуации морским путем в предвоенный период и определены уроки из опыта эвакуации войск из воєнно-морских баз в первом периоде советско-немецкой войны.

Ключевые слова: *Воєнно-морской флот, воєнно-морская теория, воєнно-морские базы, эвакуация войск (сил).*

Chirikalov A. *Evacuation of troops (forces) of naval bases: the experience of its implementation and pre-views in the first period of the Soviet-German war.*

The article explores the military-theoretical views of Soviet scientists on the organization and conduct of evacuation by sea in the prewar period and identified lessons from the experience of evacuation of troops from naval bases in the first period of the Soviet-German war.

Keywords: *navy, naval theory, naval bases, evacuation of troops (forces).*

Для успішного вирішення завдань у галузі розвитку, підготовки та застосування Військово-Морських Сил України немале значення має наявність у відповідних командирів різних ланок знань з теорії та відпрацьованість практичних навичок та вмій. Одним з найважливіших чинників є ступінь вивчення та урахування бойового досвіду в галузі застосування Військово-Морських Сил. Отже, одним з важливих дослідницьких питань є вивчення досвіду попередників у війнах та воєнних конфліктах.

При виконанні покладених на Військово-Морські Сили України завдань, які направлені на сприяння військ приморського фронту під час бойових дій на узбережжі, захист від ударів з морського напрямку по важливих об'єктах, інфраструктурі військ та флоту; не виключається імовірність у проведенні операції з евакуації військ (сил), населення та матеріальних цінностей. Тому досвід бойового застосування радянського флоту стосовно проведення евакуації військ на різних театрах бойових дій під час радянсько-німецької війни до сьогодні не втрачає своєї актуальності.

Ефективність виконання завдань, пов'язаних з організацією та проведенням дій з евакуації радянських військ з ізольованої (блокованої) ділянки території, військово-морських баз (далі ВМБ), населеного пункту морським шляхом, безпосередньо залежала від глибини відпрацювання й висвітлення цих питань на теоретичному рівні та відображення їх у керівних документах Радянської Армії та Військово-Морського Флоту у передвоєнний період.

Аналіз вітчизняної військової історіографії та літератури [1-3;5-8;12-14;16;17] дозволяє зробити висновок, що в прямиї

постановці тема вивчення воєнно-теоретичних поглядів радянського командування у передвоєнні часи на спільні дії сухопутних військ та флоту під час проведення евакуації сил (військ) морським шляхом не знайшла належного вивчення та відображення. Лише деякі аспекти теорії радянського флоту з цього питання одержали висвітлення в низці праць [1-3;6;13;16;17]. Враховуючи недостатнє дослідження запропонованої теми, автор вважає за необхідне провести детальний аналіз процесу формування й розвитку воєнно-теоретичних поглядів радянського командування на проведення евакуаційних дій та їх реалізації в оперативній і бойовій підготовці сил флоту в передвоєнний період та під час війни.

У травні 1928 року Реввійськрада СРСР, розглядаючи питання будівництва Збройних Сил (далі – ЗС) на основі єдиної військової доктрини, чітко визначила роль і місце Військово-Морського Флоту (далі – ВМФ) у загальній системі оборони країни. Його завдання полягали у сприянні операціям сухопутних військ на приморських напрямках, захисті своїх баз і всього радянського узбережжя разом із сухопутними військами та порушенні морських сполучень суперника [8, 172; 13, 174].

Радянська військова теорія розглядала майбутню війну як війну коаліцій капіталістичних країн проти Радянського Союзу, у якій перемога може бути досягнута спільними об'єднаними зусиллями всіх видів ЗС. Долю війни повинні були вирішувати масові сухопутні армії в тривалій маневреній боротьбі. ВМФ повинен був вирішувати в першу чергу оборонні завдання спільними зусиллями підводних, надводних і повітряних сил на закритих морях й у прибережній

зоні відкритих морів. Основним об'єктом воєнних дій на морі радянська воєнна теорія вважала бойові кораблі ворога. При цьому всі завдання впливали із загальних планів забезпечення безпеки морських рубежів, з розрахунку всебічної підтримки сухопутних військ в обороні морського узбережжя країни. Враховуючи існуючий на той час склад ВМФ та його спроможність виконувати поставлені завдання, флоту відводилась другорядна роль у порівнянні із сухопутною компонентою Червоної Армії, тому низка питань, пов'язаних з порядком підпорядкування та організації взаємодії під час виконання спільних завдань, були розглянуті на недостатньому рівні.

Існуюча на той час воєнна доктрина знайшла своє втілення у єдиних керівних документах для всіх видів ЗС. У Польових статутах ЗС СРСР («ПУ-29», «ПУ-36») були докладно викладені спільні дії армії й флоту на приморських напрямках у широких масштабах при вирішенні різних завдань. На той час це були єдині у світі статuti, у яких найбільш повно визначалися основи взаємодії армії та флоту [17, 39].

У той же час при розробці керівних документів щодо порядку організації взаємодії сухопутних військ та флоту СРСР не в повній мірі було враховано досвід Громадянської війни, що стосувався питань проведення у разі потреби евакуації сил (військ). Слід зазначити, що подібні дії силами флоту були здійснені у широкому масштабі у кінці листопада 1920 року під час проведення евакуації білогвардійських військ Врангеля з Криму. Тоді у період з 13 по 30 листопада на 149 кораблях, допоміжних та транспортних суднах Чорноморського флоту (далі – ЧФ) у складі 1 дредноута, 1 броненосця, 2 крейсерів, 10 есмінців, 4 підводних човнів, 12 тральщиків, 119 допоміжних та транспортних суден вдалося вивести з Криму близько 150 000 осіб (116 758 військовослужбовців, 28 935 цивільних осіб) [9, 172-173]. При цьому бойових втрат серед кораблів та суден не було.

Що стосується розвитку поглядів на стратегічне використання ВМФ СРСР разом з армією, то величезну роль в цих питаннях відіграли праці Військово-морської академії і в першу чергу – видатного теоретика Б. Б. Жерве, який показав органічний взаємозв'язок дій сухопутних військ і морських сил у загальному перебігу тогочасної війни. У наступні роки питаннями теорії спільних дій займалися І. С. Ісаков, О. І. Александров, В. А. Беллі, що публікували праці про спільні операції армії й флоту. Однак ці розробки розглядали переважно питання, пов'язані з підготовкою й проведенням десантних (проти десантних) операцій. При цьому завдання флоту зі здійснення евакуації військ за потреби не ставилися й не розглядалися на достатньому рівні.

Слід зазначити, що професор Військово-морської академії М. А. Петров у посібнику «Боевое использование воздушных сил в морской войне», поділяючи десантну операцію на складові частини, відзначив одну з них, як «обратную посадку десанта в случае его неудачи», тобто часткову евакуацію сил десанту. Також радянський військовий теоретик П. В. Гельмерсен у монографії «Операции на Западных театрах», аналізуючи питання керівництва змішаними експедиціями, звернув увагу на необхідність взаємодії флоту і сил десанту та важливість здійснення евакуації поранених. Але, як показали подальші події, у практичну діяльність ці пропозиції впроваджені не були. Про необхідність розгляду питань, пов'язаних з евакуацією сил (військ) з ВМБ, портів, ділянок узбережжя, зайнятих противником, не йшлося [13, с.171].

На основі досягнень у розробці військово-морської теорії, бойової й оперативної підготовки флотів у 1937 році був розроблений «Боевой устав Военно-морских сил» («БУМС-37»), в якому підкреслювалося, що «...Морские силы СССР, будучи составной частью Рабоче-Крестьянской Красной Армии, имеют своим заданием активную оборону морских границ СССР, для чего

они должны тесно взаимодействовать из сухопутными и воздушными силами РККА в операциях и прибрежных районах...» Їм визначалося протягом цих операцій сприяти приморському флангу армії вогнем корабельної артилерії й висадженням тактичних десантів у фланг і тил противника, протидіяти обстрілу військ з моря й висадження десантів ворогом, сприяти сухопутним військам силами морської авіації [6, 642; 13, 173; 14, 118]. При цьому передбачалося створення спеціальних з'єднань флоту – загонів підтримки. Слід зазначити, що «БУМС-37» передбачав у випадку невдалих дій морського десанту на березі проведення його ембакації (вимушена евакуація військ десанту із зайнятої ними ділянки узбережжя [4, 487]). Але знову питання здійснення більш масштабних евакуаційних дій із залученням ВМФ в ньому не висвітлювалося.

Тим не менше, узагальнення радянською військовою наукою бойового досвіду, аналіз характеру тогочасної війни й перспектив розвитку засобів збройної боротьби стали основою створення певної теорії спільних дій армії й флоту. Її положення відображалися в Польових статутах, у Бойових статутах ВМФ й у першому в історії військового мистецтва «Временному наставленню по веденню морських операцій» («НМО-40»), яке передбачало ведення бойових дій на морі на основі загального плану війни, а також порядок оперативного підпорядкування флотів у воєнний час, що стало внеском у розвиток теорії спільних дій армії і флоту.

Основні положення з оперативно-тактичного застосування ВМФ СРСР на початок війни регламентувалися «НМО-40» та «Временным Боевым Уставом Морских сил РККА» 1937 року [12, 39]. Із флотських документів необхідно виокремити «Корабельный Устав ВМФ», «Наставление по боевой деятельности подводных лодок» («НПЛ-39») та «Наставление по боевому применению ВМФ СССР» 1941 року видання.

Слід зазначити, що питання взаємодії та сумісних дій армії та флоту на приморських напрямках у широких масштабах при вирішенні різних завдань знайшли своє відображення в «Полевых уставах» («ПУ-29», «ПУ-36»). Тоді це були єдині у світі статутути, в котрих найбільш повно визначались основи взаємодії армії та флоту [13, 1176]. Так, в «Полевом Уставе» 1936 року – «ПУ-36» – існувала вимога щодо наявності плану зворотної посадки десанту на випадок невдачі десанту на березі. В «Полевом Уставе» «ПУ-39» 1939 року сумісним діям армії та флоту було присвячено дві глави – «Сумісні дії військ з річковими флотиліями» та «Сумісні дії військ з воєнно-морським флотом», а в Проекті «Полевого Устава» 1941 року вже чітко були визначені основні погляди на сумісність дій армії та флоту: «ВМФ може надавати сприяння військам своєю боротьбою проти флоту противника маневром, висадженням та відбиттям десантів, вогнем своєї артилерії по військах противника. У свою чергу війська флоту сприяють у захопленні та утриманні важливих для флоту берегових пунктів (баз, портів)...» [13, 176]. Але в жодному з вищевказаних документів питання організації та проведення заходів стосовно здійснення евакуації своїх військ у разі потреби не розглядалося.

Варто зазначити, що питання виконання завдань ВМФ зі сприяння сухопутним військам на практиці були розроблені слабо, навчання майже не проводилися. Це стало наслідком того, що вище армійське керівництво не вірило в здатність флоту вирішувати оперативно-стратегічні завдання. Оцінюючи передвоєнний стан теорії військово-морського мистецтва, через багато років на сторінках газети «Красная Звезда» М. Г. Кузнецов писав: «На жаль, в армійських колах мало надавалося значення війни на морі й у прибережних районах. Панували класичні сухопутні теорії війни, і Генеральний штаб відмежовувався від всіх флотських питань, не надаючи їм великого значення. «...Напередодні війни у нас не

було чіткої воєнної доктрини, а тому не могло бути й чітко сформульованих завдань флоту, не була визначена його роль у системі Збройних сил. Без цього не можна було приступити до розробок конкретних завдань флотам» [6, 243].

Завдання, поставлені флотам у директиві Наркомату оборони від 27 лютого 1939 року і з незначними уточненнями, що залишалися в силі аж до початку війни, мали стратегічні масштаби й були нездійсненними. Варіанти несприятливого розвитку подій на приморських напрямках взагалі не розглядалися, тому перед флотом оборонні завдання не ставилися. Недостатня обґрунтованість і деяка розпливчастість завдань обумовлювалися, у першу чергу, нерозробленістю окремих теоретичних проблем.

Оперативне мистецтво ВМФ СРСР напередодні війни було доволі стрункою системою принципів та поглядів на застосування сил флотів в морських операціях при веденні систематичних дій. Ці принципи та погляди витікали з положень радянської воєнної доктрини, яка наголошувала, що перемогу у війні можна досягнути узгодженими зусиллями всіх видів ЗС, з котрих головними є сухопутні війська, котрі будуть вирішувати головні завдання у війні. Тому оперативно-тактичний аспект сприяння ВМФ сухопутним військам передбачав ведення флотами самостійних та сумісних із сухопутними військами операцій на закритих морських театрах та прибережних районах відкритих театрів. Основні положення оперативного мистецтва ВМФ СРСР значною мірою ґрунтувалися на тому, що Радянські Збройні Сили з початком війни у короткі терміни перенесуть бойові дії на територію противника, тому в основі радянського військово-морського мистецтва лежали наступальна тактика та проведення морських операцій з рішучими цілями, які повинні були досягатися розгромом головних сил противника [10, 40]. Унаслідок цього питанням організації оперативної оборони військово-морських баз (далі –

ВМБ), проведеною відповідними оборонних заходів необхідної уваги не приділялося, що було серйозним недоліком теорії. Тому і питання, пов'язані з організацією та проведенням евакуації своїх військ із ВМБ у передвоєнних документах ВМФ СРСР теоретично належним чином не розглядалися та практично не відпрацьовувалися. У 30-40-і роки передбачалося відпрацювання (проведення) типових операцій флоту, які умовно можна звести в чотири основні групи:

- спільні операції ВМФ і сухопутних військ (десантні, протидесантні, з підтримки флангів армії, операції в шхерних умовах, операції в зимових умовах (на льоду));
- операції, пов'язані з боротьбою на морських комунікаціях (на морських сполученнях противника, із забезпечення своїх сполучень, блокада портів і боротьба з морською блокадою противника, мінозагороджувальні й тральні);
- операції проти берегових об'єктів;
- операції з метою досягнення переваги сил та створення сприятливих умов для ведення згаданих вище операцій [6, 583; 8, 176; 9, 20; 17, 41].

Відповідно до «БУ МС-37» морські сили РСЧФ повинні були бути у готовності:

- до активних наступальних дій у відкритому морі, у повітрі, поблизу узбережжя противника для досягнення оперативних цілей, які визначені силами РСЧФ;
- до активної оборони своїх укріплених баз та районів;
- до взаємодії із сухопутними та повітряними силами РСЧА для забезпечення їх операцій у прибережних районах;
- до забезпечення своїх морських перевезень та порушення комунікацій противника [6, 583; 8, 176].

Приблизно такі ж загальні стратегічні завдання ВМФ були сформульовані в «НМО-40». При цьому на перше місце ставилися завдання, котрі флот повинен був вирішувати самостійно.

Таким чином, у статутних документах, що відображали офіційні погляди на оперативну й бойову діяльність ВМФ, велика увага приділялася наступальним операціям і видам бойових дій, а способи ведення спільних оборонних операцій, бойових дій із сухопутними військами, що діють на узбережжі, проведення операцій з евакуації своїх військ у разі потреби висвітлювалися у значно меншому ступені або й взагалі не розглядалися. Тільки з початком війни через необхідність виведення з оточення своїх військ, відрізаних від основних сил, перед флотом постало завдання проведення спеціальних операцій з евакуації військ (переважно тих, які обороняли ВМБ або морські об'єкти). При цьому основною проблемою того періоду залишалася організація стратегічної й оперативної взаємодії ВМФ з іншими видами ЗС, а на Чорноморському театрі – оперативна взаємодія сил та військ флоту з приморськими угрупованнями Червоної Армії. Аналіз переписки Наркомату та Головного морського штабу ВМФ зі Ставкою ВГК і Генеральним штабом з оперативних питань показує, що ця проблема займала провідне місце.

Як показав досвід Другої Світової війни, обставини й тривалість проведення евакуації військ із ВМБ залежали переважно від підготовленості району оборони в інженерному плані, ступені підготовки особового та командного складу, рівня управління військами та чіткій взаємодії сил, а також наявності необхідних запасів матеріально-технічних та інших засобів, необхідних для ведення ефективної оборони. Хоча взаємодія сухопутних військ із ВМФ при обороні ВМБ із суходолу передбачалася всіма керівними документами з бойової діяльності Радянських ЗС, основна спрямованість оперативно-стратегічних передвоєнних поглядів на перенесення воєнних дій з початком війни на територію противника, відсувала на другий план організаційні питання взаємодії сухопутних військ із ВМФ при обороні й, відповідно, питання, пов'язані

з організацією й проведенням евакуації військ. З цієї причини ВМБ до початку радянсько-німецької війни не мали підготованих в інженерному плані сухопутних фронтів оборони (за винятком Ханко).

Незважаючи на наявність багатого історичного досвіду оборони ВМБ (оборона Севастополя в 1854-1856 роках, оборона Порт-Артура в 1904-1905 роках), у радянських передвоєнних статутах і настановах були відсутні конкретні рекомендації з організації й ведення оборони ВМБ із суходолу. Погляди на оборону ВМБ найбільш повно були відображені в «БУМС-37», у якому наголошувалося, що оборона ВМБ із моря й суші повинна носити активний характер і здійснюватися флотом у тісній взаємодії із сухопутними військами. При цьому флоту приділявся захист баз від нападу з моря й повітря. Однак у поглядах на оборону ВМБ були й серйозні недоліки:

- не були детально розроблені питання організації протимінного спостереження;
- не передбачалося застосування авіації проти торпедних катерів;
- не були розроблені документи, що регламентують спільні дії сухопутних військ і флоту, а в армійських документах («Полевой Устав» 1936 року і його проекти 1940 й 1941 років) – питання організації оборони ВМБ і великих приморських міст із суші взагалі не розглядалися.

Відповідно, питання евакуації своїх сил (військ) у разі потреби з оточеної ВМБ не розглядалися та практично не відпрацьовувалися. До недоліків можна віднести й те, що в «НМО-40» не передбачалися як типові операції з оборони ВМБ.

Отже, проблема оборони ВМБ із суходолу до війни залишалася невирішеною як практично, так і теоретично. Хоча обороні ВМБ у «Бойовому Статуті Морських Сил» 1930 року приділявся спеціальний розділ, у якому передбачалися три фронти оборони: морський, повітряний і сухопутний [3, 53], проте у передвоєнні роки завдання оборони Севастополя із суходолу не ставилося. У

зв'язку із цим оборонні споруди на сухопутному фронті були відсутні, а спеціальних військ для оборони Головної бази із суходолу не було [12, 11]. Також у передвоєнних документах не йшла мова про взаємодію флоту з військами протиповітряної оборони країни та дальньою авіацією, оскільки досвід минулого майже не давав подібних прикладів, а розвиток цих видів сил ще не висунув проблем перед військово-морським мистецтвом [3, 56]. Таким чином, це стало серйозним недоліком передвоєнної теорії.

Відповідно до плану прикриття для сухопутної оборони ВМБ повинні були виділятися спеціальні війська Червоної Армії суміжних військових округів. Хоча й визнавалося, що ВМБ найбільш уразливі із сухопутних напрямків, захоплення їх із цього напрямку вважалося малоімовірним [2, 65]. Це послужило однією із причин того, що не були розроблені документи, які регламентують спільні дії сухопутних військ і флоту, а в армійських документах («Полевой Устав» 1936 року і його проекти 1940 та 1941 років) питання організації оборони ВМБ і великих приморських міст із суходолу взагалі не розглядалися. Оскільки оборона ВМБ із суші не була завданням флоту, то в керівних документах ВМФ не було чіткості у цих питаннях. У «НМО-40» не передбачалися як типові операції з оборони ВМБ та, відповідно, операції з евакуації.

Таким чином, у цілому передвоєнні погляди не в повній мірі відповідали умовам початку Другої світової війни. Довгострочна оборона приморських плацдармів і військово-морських баз була новим видом спільного використання сухопутних військ і флоту, що на той час не знайшло відображення в передвоєнних статутах і настановах. У керівних документах сухопутних військ були відсутні будь-які рекомендації з організації та ведення оборони ВМБ із суші й не відображалися питання організації та взаємодії із ВМФ у випадку проведення евакуації своїх сил.

Початковий період Другої Світової війни та воєнні дії в Європі 1939-1940 років переконливо довели, що німецькі війська широко застосовували висадку повітряних і морських десантів для захоплення важливих об'єктів, островів і прибережних районів. Тому 7-14 жовтня 1940 року була проведена нарада представників Головного морського штабу, керівництва Військово-повітряних сил ВМФ і Військово-морської академії з такою метою: на основі всебічного аналізу й досвіду проведення морських операцій і боїв військово-морськими силами Німеччини, Англії, Франції та Італії протягом першого року Другої світової війни виробити рекомендації з удосконалення бойової підготовки сил Військово-Морського Флоту й бойової техніки, представити наркомові й Головній військовій раді ВМФ конкретні пропозиції з подальшого підвищення боєздатності та бойової готовності сил флоту. На нараді була заслухана й обговорена доповідь контр-адмірала В. А. Беллі «Спільні операції армії й флоту». У ній був розглянутий досвід морських десантних операцій у перший рік війни. Особлива увага була приділена Норвезькій десантній операції. 23-31 грудня 1940 року у Москві відбулася нарада вищого командного складу Червоної армії, у якій взяли участь керівники Наркомату оборони й Генерального штабу, начальники головних управлінь, командувачі, начальники штабів військових округів й армій, начальники військових академій, командири деяких корпусів і дивізій, інші посадові особи – усього понад 270 осіб. Питання взаємодії з ВМФ, у тому числі під час проведення необхідних евакуаційних дій, на нараді, проте, не розглядалися.

Разом з тим, при розробці керівних документів і директив радянським керівництвом і військовими відомствами недостатньо уваги було приділено аналізу результатів операції сил союзників «Динамо» на Північноморському театрі воєнних дій (евакуації союзних військ з району французького міста Дюнкерка в Англію 26 трав-

ня – 4 червня 1940 року). До початку операції було перевезено 59,3 тис. англійців, а з 26 травня по 4 червня – 278,8 тисяч осіб, у т.ч. – 139,8 тисяч англійців і 139 тисяч французів і бельгійців. У порятунку союзних військ брало участь близько 860 кораблів англійських і французьких ВМФ, рибальських, транспортних і спортивних суден. З них 226 англійських і 17 французьких кораблів і суден було знищено і приблизно стільки ж ушкоджено. З повітря евакуацію прикривала англійська винищувальна авіація; з 27 травня по 4 червня нею було зроблено до 2739 літако-вильотів і збито понад 130 німецьких літаків; англійські втрати при цьому склали 302 літаки. Англійці втратили понад 68 тисяч осіб, всю бойову техніку й озброєння, понад 63 тисячі автомашин, 500 тисяч тонн військового майна й боєприпасів. 28 травня бельгійська армія капітулювала, а 4 червня здалися в полон близько 40 тисяч французів, що прикривали евакуацію і залишилися без боєприпасів. Проте основна частина сил була збережена [8, 187].

Під час проведення евакуації військ союзників з Греції (операція «Демон») протягом 25–29 квітня 1941 року всього було вивезено понад 50 000 осіб (18 850 осіб на о. Крит, 15 361 особа – до Єгипту). Втрати при евакуації склали понад 11 000 осіб. На березі була залишена майже вся важка техніка й озброєння. При цьому основні удари по військах, що евакуювалися, наносила німецька авіація.

Під час проведення операції з евакуації британських військ з о. Крит (28 травня – 1 червня 1941 року) основним противником англійського флоту знову стала німецька авіація. І хоча «Люфтваффе» не вдалося повністю зірвати евакуацію (було евакуйовано близько 18 тисяч осіб), британський флот зазнав важких втрат: було потоплено 4 крейсери, 6 есмінців, 1 тральщик та 11 малих кораблів; 2 крейсери і 2 есмінці були важко пошкоджені [8, 192].

Як бачимо, вирішальна роль у спробі зриву евакуації військ союзників приділя-

лася «Люфтваффе». Таким чином, німецьке військово керівництво вже на той період розглядало можливість застосування авіації проти переважаючих сил противника на морі шляхом завоювання повітряного простору.

Утім, ці події знову залишилися без належної уваги з боку військового керівництва ВМФ СРСР і не були належно відображені в директивах та основних керівних документах з бойової діяльності флоту.

З огляду на ситуацію, що склалася у Європі, народний комісар ВМФ М. Г. Кузнецов ще 16 грудня 1940 року підписав наказ «Про заходи для сухопутної та протидесантної оборони на морських театрах», у якому було вказано на широке застосування ймовірним противником морських і повітряних десантів (малися на увазі німецькі операції щодо захоплення Норвегії і о. Крит) і вимагав від командуючих флотами термінового проведення оперативнотактичних та інженерних рекогносцировок на місцевості, складання генеральних планів на будівництво сухопутної та протидесантної оборони ВМБ й узбережжя. Але, наприклад, здійснення заходів щодо організації оборони Севастополя із суші було розпочато тільки в лютому 1941 року, коли наказом командувача ЧФ була створена спеціальна комісія під головуванням генерал-майора Моргунова П. А.

У деяких випадках мала місце недолугість начальників на місцях та халатність при виконанні директив і наказів вищого командування. Так, у березні 1941 року у Севастополі було проведено разом з повітряно-десантними частинами Київського військового округу навчання сил флоту з відпрацювання організації відбиття великого десанту, висадженого в районі Головної бази, з використанням визначеного комісією рубежу оборони [12, 13]. На основі досвіду штабних і військових навчань був виданий наказ командувача ЧФ від 27 травня 1941 року, у якому був затверджений акт комісії з вибору оборонного рубежу. Однак

до 22 червня 1941 року був визначений лише рубіж оборони бази за 5–8 км від міста. Будівництво сухопутних рубежів оборони навколо міста почалося за рішенням Військової ради ЧФ лише 4 липня 1941 року [2, 91]. При цьому питання, пов'язані зі спорудженням і належним устаткуванням рубежів можливої евакуації, організацією необхідних заходів, пов'язаних з її проведенням, спочатку не обговорювалися й не розглядалися. Тільки до моменту виходу противника на далекі підступи до Севастополя було створено три оборонні смуги, при розробці яких був визначений рубіж прикриття евакуації: передова смуга оборони була побудована за 17 км від міста по лінії Нінон-Чоргунь-Мекензія-Аранчі (довжина по передньому краю становила майже 40 км); друга (головна) смуга проходила по лінії Федюхіни висоти-Мамашай і далі – по південному березі ріки Кача (довжина – 30 км); третя смуга оборони (рубіж прикриття евакуації) проходила від берега Чорного моря (на схід від Георгіївського монастиря), по східних схилах Сапун-гори, через Інкерман і далі по південному березі ріки Бельбек (довжина – 27 км) [5, 65]. Таким чином, згідно з розподілом оборонних смуг, евакуація гарнізону Севастополя могла здійснюватися безпосередньо із центральних бухт міста.

При плануванні рубежів оборони були допущені деякі помилки. Так, передовий рубіж оборони перебував на відстані 15–17 км від міста, хоча це не забезпечувало його від артилерійського обстрілу противника (німецькі гармати корпусної артилерії мали дальність стрільби до 20 км). Коли гітлерівці захопили частину передового рубежу в районі Дуванкоя та Черкез-Кермена 9 листопада 1941 року, вони почали здійснювати систематичний обстріл позицій Севастополя. Прийняте ж у жовтні 1941 року нове рішення передбачало створення передового рубежу за 25–30 км від бази, але воно було прийняте із запізненням: противник у цей час почав свій наступ на Севастополь.

Таким чином, до початку війни Севастополь виявився невідповідно в інженерному плані до оборони із суходолу й, відповідно, не були визначені додаткові пункти навантаження військ та обладнані рубежі прикриття при виникненні потреби проведення евакуації, оскільки це питання практично не розглядалося. Між тим, розвиток воєнних дій показав, що оборона ВМБ, портів, приморських міст та територій із сухопутного напрямку мало першочергове значення.

Зміна ситуації на радянсько-німецькому фронті призвела до змін завдань ЧФ. Коли в перші місяці війни флот орієнтувався на активні дії, то в подальшому його основними завданнями стали оборона приморських флангів сухопутного фронту та крупних приморсько-адміністративних центрів, ВМБ та портів у тісній взаємодії із сухопутними військами. Вже у першому періоді війни обставини, які склалися на радянсько-німецькому фронті, вимагали проведення низки евакуацій сухопутних військ і техніки з ізольованих із суші ділянок морського узбережжя та островів, а також гарнізонів ВМБ. Евакуація ВМБ проводилася за рішенням Ставки ВГК у тих випадках, коли подальша оборона бази переставала бути доцільною, а її гарнізон необхідно було використати на іншому, більш важливому, напрямку, або коли подальше утримання бази ставало неможливим. У директиві Ставки на евакуацію, як правило, указували, мету, початок, кінець евакуації та порти, в яких повинні були зосередитися війська і техніка, які підлягали евакуації. Евакуаційні дії проводилися об'єднаними зусиллями сухопутних військ ВМФ і ВПС. При цьому силам флоту приділялася головна роль, оскільки від їхніх дій в основному залежав успіх евакуації. Вичерпавши бойові можливості в обороні, наприклад, Таллінна, або після її закінчення (Одеса, Ханко), саме флот здійснював евакуацію гарнізону [3, 144]. При цьому основними завданнями флоту при евакуації були:

– підготовка транспортних засобів і бойових кораблів для приймання військ, техніки і зосередження їх у районі завантаження військ;

– прикриття з моря й повітря пунктів посадки військ, що евакууюються, від ударів сил противника;

– організація посадки військ і завантаження техніки на транспортні засоби та бойові кораблі;

– прикриття артилерійським вогнем і ударами авіації відходу сухопутних військ з рубежу оборони до місць посадки;

– забезпечення переходу транспортних засобів морем і вивантаження їх у призначених пунктах [3, 144].

Евакуація проводилася у формі операцій. Підготовка до евакуації полягала у виробленні рішення, розробці плану евакуації, постановці завдань та у проведенні необхідного комплексу забезпечуючих дій. При цьому радянським ВМФ застосовувалося два способи:

– одночасний прийом військ і техніки на транспорті та бойові кораблі і перевезення їх морем у пункт призначення одним рейсом (евакуація з Таллінна);

– послідовний відвід військ із плацдарму, що обороняється, вроздріб, завантаження їх на судна і перевезення декількома рейсами (евакуація Ханко, Одеси). При цьому значну частину гарнізону вивозили декількома послідовними конвоями і обов'язково – приховано.

Вибір способу евакуації залежав від стійкості оборони плацдарму та від надійності морських комунікацій. Евакуацію проводили поетапно декількома ешелонами, якщо сухопутний фронт на плацдармі, що залишався, був стійким; евакуація здійснювалася відразу одним ешелоном і вимагала проведення спеціальної операції, якщо противник значно перевершував сухопутні війська на плацдармі та фронт не був стабільним і стійким.

Слід зазначити, що застосування другого способу виявилось більш ефективним. Так, 28 серпня 1941 року у зв'язку з неми-

нучим падінням Таллінна головні сили Балтійського флоту у кількості 225 кораблів здійснили прорив до Кронштадту, зазнаючи безперервних нальотів авіації й підриваючись на мінах. За час переходу загинули майже всі великі транспорти (за винятком пароплавів «Казахстан» й «Єверанна»), багато дрібних суден і катерів – усього 62 одиниці. Військовий флот утратив 6 есмінців («Артем», «Володарский», «Калинин», «Энгельс», «Яков Свердлов», «Быстрый»), 3 підводних човни (М-103, Ш-301, С-5), 2 сторожових кораблі («Снег» і «Циклон»), 7 тральщиків («Бугель», «Буй», «Кнехт», «Крамбол», ТЩ-42, ТЩ-56, ТЩ-71). Декілька бойових кораблів одержали серйозні ушкодження. Разом із цивільними суднами та бойовими кораблями загинуло близько 18 тисяч бійців Червоної Армії, понад 15 тисяч біженців, а також не менше 3,5 тисяч членів екіпажів, у підсумку – понад 37 тисяч осіб. Крім того, у Таллінні німці взяли у полон до 11 430 червоноармійців і червонофлотців, захопили 293 справні гармати, 304 кулемети, 91 бронеавтомобіль, 2 бронепози, 3500 торпед, близько 4000 якірних мін загородження, близько 1000 авіабомб. До Кронштадта вдалося дістатися лише 12 тисячам військовослужбовців [7, 72-73].

Що ж стосується евакуації гарнізону ВМБ Ханко (26.10 – 02.12.1941 р.), то вона проводилася кораблями Балтійського флоту в умовах штормів, льодового покриву і великої мінної небезпеки (до початку евакуації противник виставив у Фінській затоці понад 3960 мін різних типів і 2420 мінних захисників [1, 117]) при активній протидії противника, унаслідок чого під час евакуації з 88 кораблів і суден, що брали участь в операції, загинуло майже 25. У підсумку було евакуйовано та включено до складу Ленінградського фронту близько 23 000 бійців і командирів. Під час проведення евакуації загинуло 4987 осіб, не враховуючи особового складу екіпажів загиблих або ушкоджених кораблів [2, 84], вивезено 1700 т продовольства, значна кількість зброї та бойової техніки, у тому

числі 1000 т боєприпасів [1, 118]. Евакуація проходила приховано, без порушення звичної діяльності радянських військ. Під час походів до Ханко і назад у жовтні-грудні 1941 року флот втратив 3 есмінці («Гордий», «Смышленный», «Суворый»), 3 підводні човни (М-98, П-1, Л-2), 6 тральщиків («Верп», «Клюз», «Патрон», Т-297, ТЩ-73, ТЩ-85), низку більш дрібних кораблів і катерів [1, 80].

Евакуація гарнізону Одеського оборонного району (ООР) (01-16.10.41 г.) стала досягненням радянського військово-морського мистецтва: за своєю організацією і результатами вона залишилася неперевершеною до кінця війни. Успіх операції був забезпечений правильним вибором часу початку евакуації та досвідом евакуації Таллінна, сміливим і глибоко продуманим задумом, ефективним маскуванню, правильною організацією сил і підтримкою безперервної взаємодії між ними, чітко організованим управлінням силами. Утім, і тут спочатку все планування хотіли звести до розрахунку потрібної кількості транспортів і розробки графіків їхнього навантаження, тобто знову намагалися замість бойової операції провести перевезення військ [11, 74]. Загалом з Одеси було евакуйовано близько 86 тисяч військовослужбовців, 15 тисяч цивільного населення, а також вивезено 3625 коней, 462 гармати, 14 танків, 3 бронемашини, 1158 автомашин, 163 трактори, більше 25 тисяч т різних вантажів [1, 237; 3, 153; 16, 77].

Повітряне прикриття на переході безпечно здійснювали винищувачі, що базувалися на аеродромах Тендрівської коси, Кунань, Тереклі-Конрад. Німецькі бомбардувальники і торпедоносці атакували конвой, але зуміли потопити тільки кінцевий транспорт «Більшовик», який ішов у баласті. При цьому противник втратив 20 літаків (проти 6 радянських) [1, 237].

До Одеси для перевезення військ і військових вантажів були стягнуті 11 транспортів, 21 мінний загороджувач, сторожо-

вий корабель, тральщик, 2 гідрографічні судна. Крім того, повинні були прийняти на борт війська кораблі підтримки й охорони (2 крейсери, 4 есмінці, 4 базових тральщики, понад 10 сторожових катерів). Операція була проведена успішно завдяки високій боєздатності й активності ЧФ, чіткій взаємодії флоту, авіації і сухопутних військ, високому рівню її планування й організації. Велике значення мало оперативне маскуванню, що забезпечило прихованість операції й досягнення успіху без істотних втрат.

У цілому ЧФ упорався з поставленим завданням і забезпечив евакуацію з Одеси. Цьому сприяло збереження флотом свого панування в цьому районі в сукупності з явною пасивністю військово-морських сил й авіації суперника.

Згодом (з 29.10 по 06.11.1941 р.) кораблями ЧФ успішно були здійснені евакуації гарнізонів Євпаторії, Ак-Мечеті і Тендри та підрозділів 9-ої армії до Севастополя; евакуація частин 51-ої армії з Керченського півострова на Таманський (з 14.11 по 28.11.1941 р.) та евакуація військ Кримського фронту з Керченського півострова (з 14.05 по 20.05.1942 р.).

У підсумку радянський флот уже до кінця жовтня 1941 року мав досвід трьох великих операцій з евакуації ВМБ (Таллінн, Ханко, Одеса). Але, як показали подальші події, цей досвід виявився практично неврахованим у період третього штурму Севастополя влітку 1942 року.

Таким чином, на підставі проведеного дослідження можна зробити певні висновки з аналізу воєнно-теоретичної думки та поглядів радянських фахівців стосовно питань організації та проведення евакуаційних дій морським шляхом у передвоєний період і визначити уроки з досвіду проведення евакуацій військ радянським флотом у першому періоді війни. До основних з них слід включити такі: у цілому передвоєнні погляди на застосування сил флоту та визначені завдання не цілковито відповідали умовам початку Другої світової війни, що, в першу чергу, стосувалося відпрацювання

питань взаємодії під час виконання завдань з оборони ВМБ, пунктів базування тощо та проведення за необхідності масштабних евакуаційних дій оточених гарнізонів, військ морським шляхом. У передвоєнних керівних документах, які регламентували бойову діяльність флоту та сухопутних військ Червоної Армії, ці питання висвітлювалися на недостатньому рівні, мали протиріччя та не були відпрацьовані під час спільних навчань. Тому безпосередньо у перший період війни радянському флоту необхідно було вирішувати завдання, порядок організації та проведення яких в керівних документах у повній мірі визначено не було.

Рівень наукової розробленості проблеми, незважаючи на виконану роботу в цьому напрямі радянськими, російськими та західними вченими, не є достатнім. Хоча

практично жодна із операцій радянського флоту з евакуації військ розкрита науковцями та мемуаристами, детальне їх вивчення, з погляду на еволюцію военного мистецтва та врахування уроків минулого при підготовці Збройних Сил України, і на цей час залишається незавершеним.

На сьогодні серед основних завдань ВМС ЗС України не визначено:

– оборона ВМБ, пунктів базування, визначених приморських районів;

– здійснення евакуації морським шляхом військ (сил), населення, матеріальних засобів та майна з ділянок суходолу, оточених противником.

Отже, це обумовлює необхідність подальших досліджень для вироблення відповідних рекомендацій командуванню ВМС ЗС України.

ДЖЕРЕЛА

1. Аммон Г.А. Боевая летопись Военно-морского флота 1941-1942 / Г.А. Аммон – М.: Воениздат, 1983. – 496 с.
2. Ачкасов В.И., Павлович Н.Б. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне / В. Ачкасов, Н. Павлович – М.: Воениздат МО СССР, 1973. – 404 с.
3. Басов В.И. Флот в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 (Опыт оперативно-стратегического применения) / Басов В.И. – М.: Наука, 1980. – 304 с.
4. Военно-морской словарь. / под ред. В. Чернавина – М.: Воениздат, 1989. – 511 с.
5. Вьюненко Н.П. Черноморский флот в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат МО СССР, 1957. – 368 с.
6. Доценко В.Д. История военно-морского искусства. Т.1. Вооружение и теория. / В.Д. Доценко – М.: Эксмо; Terra Fantastica, 2005. – 848 с.
7. Дрогвозов И.Г. Большой флот Страны Советов / И.Г. Дрогвозов – Мн.: Харвест, 2003. – 688 с.
8. Захаров С.Е. История военно-морского искусства / С.Е. Захаров – М.: Воениздат, 1970. – 576 с.
9. Иванов В.Б. Тайны Севастополя. Книга 1. Тайны земные. / В.Б. Иванов – С.: КИЦ «Севастополь», 2007. – 432 с.
10. Куроедов В. Военно-морской флот Советского Союза в годы Великой отечественной войны // Морской сборник. – 2005. – №5. – с.3-14.
11. Касатонов И. Черноморская эскадра. / И.В. Касатонов – М.: А2-А4, 2008. – 776 с.
12. Моргунов П.А. Героический Севастополь / П.А. Моргунов – М.: Наука, 1979. – 368 с.
13. Ольштынский Л.И. Взаимодействие армии и флота (По опыту основных совместных наступательных операций Второй Мировой войны) / Л.И. Ольштынский – М.: Воениздат, 1983. – 320 с.
14. Основы военно-морской науки: военно-теоретический труд. / И.М. Капитанец, В.П. Валуев, В.И. Куроедов, М.А. Гареев – М.: Воениздат, 2008. – 768 с.
15. Основы стратегії національної безпеки та оборони держави: підручник. / В.Г. Радецький, О.П. Дузь-Крытченко, В.М. Воробійов та інші – К., 2009. – 596 с.
16. Платонов А.В. Борьба за господство на Черном море. / А.В. Платонов – М.: Вече, 2010. – 464 с.
17. Сталбо К.А. Проблемы послевоенного развития Военно-Морского флота / К.А. Сталбо – М., 1968. – 349 с.